

TEMATSKI DOKUMENT RAN

Djeca povratnici iz zona sukoba

Uvod

Ovaj rad sagledava načine reagovanja – iz perspektive praktičara – na situaciju gdje se djeca koja su se rodila ili su putovala na teritoriju Sirije/Iraka pod kontrolom Islamske države, kao i djeca van Evrope koja su s teritorije Islamske države doputovala u Evropu usljed nasilnog preseljenja.

Teško je procijeniti broj djece koja su iz Evrope otputovala u Irak i Siriju; procjene za pojedinačne zemlje variraju između 24 i 70 –nepoznat je u stvari broj djece koja su rođena (ili će biti rođena) evropskim roditeljima u Siriji ili Iraku.

Prema izvještajima Savjeta bezbjednosti UN, Islamska država koristi ovu djecu da nosje oružje, da čuvaju strateške položaje, hapse civile i da služe kao bombaši samoubice. Osim toga, djeca su posebno osjetljiva na indoktrinaciju, koja ih pretvara u lokalne podržavaoce terorističkih organizacija. Ova djeca pate i zbog nasilja kojem prisustvuju/u kojem učestvuju, ali i zbog činjenice da je njihov normalan socijalni, moralni, emocionalni i kognitivni razvoj prekinut i ometen ratnim iskustvom. Osim toga, poslije ratnih sukoba, ova djeca su izložena riziku da će doživjeti dodatnu traumu zbog (nasilne) migracije i procesa preseljenja. Izloženost višestrukim i ponovljenim traumama predstavlja značajan rizik po razvoj i sveopšte funkcionisanje djece i povećava rizik od fizičkih i mentalnih poremećaja u budućnosti.

Ovaj rad prikazuje pregled izazova s kojima se suočavaju stručnjaci za prevenciju i socijalne službe kada je riječ o bavljenju traumama iz djetinjstva, razumijevanju uključenosti djece povratnika u nasilje, lekcijama naučenim iz drugih oblasti, faktorima rizika i otpora, prepoznavanju i radu s djecom izloženom riziku, ulogom porodice i zaraznom efektu.

Suočavanje s traumama iz djetinjstva

Svijest o traumi mora da bude ključna vještina svih pojedinaca koji se bave djecom povratnicima. Sposobnost prepoznavanja znakova i simptoma traume je od suštinskog značaja za pravilno tumačenje ponašanja djece i osmišljavanje odgovarajućih intervencija.

Da bi se ublažio uticaj traume na angažman službi podrške neophodno je da se zauzme pristup porodičnog sistema (pri čemu se porodica posmatra kao emocionalna jedinica), uspostavljen je sistem ključnih radnika i intervencije se usredsređuju na ključna pitanja obrazovanja, zaposlenja, psihološkog suočavanja i identiteta.

Razumijevanje učešća u nasilju djece povratnika

U potpunosti je dokumentovano da djeca koja postanu vojnici to rade uglavnom pod prinudom, da bi izbjegla alternativne kazne, uključujući seksualno nasilje, da bi izbjegla prinudni brak, odnosno u pokušaju da izbjegnu krajnje siromaštvo. Bez obzira na sredstva ili motive vrbovanja, psihološki dokazi potvrđuju nesposobnost djece da na odgovarajući način pristanu na uključivanje u nasilne aktivnosti i nedostatak sposobnosti da u potpunosti shvate posljedice tog uključivanja. Pored toga, veliki problem u slučaju djece vojnika jeste to što se smatra da ona posjeduju *dvojne identitete, kao žrtve i počinioci*, što može da utiče na razvoj i sprovođenje intervencija.

Lekcije iz drugih oblasti

Glavni razlog za zabrinutost bezbjednosnih službi i praktičara očigledno je vjerovatnoća da će, uzimajući u obzir njihovu prošlost, djeca povratnici nastaviti svoje učešće u političkom nasilju i kao odrasle osobe. Potencijal za nasilje je nepoznat, a najvjerovatnije ga je i nemoguće utvrditi. Postojeća najbolja praksa, profesionalni etički kodeksi, protokoli o disciplinskom odlučivanju i lokalne i nacionalne politike trebalo bi da usmjeravaju načine za postupanje s djecom povratnicima i za otkrivanje nasilja iz prošlosti, kao i indicija budućeg nasilja.

Kada su u pitanju bivša djeca vojnici, poznato je da izolacija, diskriminacija i dalje izlaganje traumi u odsustvu odgovarajućih terapijskih službi može negativno uticati na sve pokušaje njihove integracije/rehabilitacije. Upoznavanje biološko-psiholoških potreba djece povratnika maksimalno uvećavajući njihovo blagostanje i blagostanje njihovih porodica, kao i ublažavanje dugoročnih posljedica traume poput lošeg zdravlja, nezaposlenosti, slabih akademskih dostignuća i uključenosti u krivični sistem predstavljaju najprikladnije načine za obezbjeđivanje pozitivnog ishoda.

Faktori rizika i otpornosti

Kao i kod svih opasnosti po blagostanje djeteta, postoje uobičajeni faktori rizika i zaštite. Toksični stres kao rezultat izloženosti *stalnoj* traumi se akumulira jer ima dozirajući efekat; što je veća izloženost, to su veći i negativni ishodi. Međutim, dokazi potvrđuju da su djeca sposobna da se oporave od traume i da razviju otporne strategije suočavanja kada se stvori i njeguje odgovarajuće okruženje; izgradnja otpornosti stvaranjem takvog okruženja treba da bude ključni fokus svih strategija intervencije.

Prepoznavanje i rad s djecom koja su izložena riziku

Najprikladnija politika za identifikaciju djece povratnika kojima je potrebna intervencija trebalo bi da bude da su sva djeca povratnici iz Sirije iskusila traumu i da im je potrebna intervencija samo po tom osnovu. Ako uzimamo u obzir djecu koja su mogla biti indoktrinirana ili *radikalizovana* ekstremističkom ideologijom Islamske države, ponovo moramo da istaknemo sljedeće: imajući u vidu krajnosti do kojih će Islamska država ići kako bi djeca usvojila njen pogled na svijet, treba smatrati da su sva djeca u određenoj mjeri bila uključena u ekstremističku ideologiju Islamske države. To ne znači da su svi povratnici potencijalni nasilni ekstremisti, već da treba prepoznati da su djeca doživjela pokušaje indoktrinacije iz više izvora, pa su možda uključila ovu ideologiju u samospoznaju svoje koncepcije o zajednici i svoje predstave o Zapadu.

Uloga porodice

Postoji potreba da se uzme u obzir psihosocijalna dinamika porodice i načina na koji je to relevantno za razumijevanje radikalizacije, pa samim tim i deradikalizacije u okviru porodičnih jedinica. Kada je riječ o deradikalizaciji, potencijal porodice da pozitivno utiče na ovaj proces zavisi od resursa koji su joj dostupni, društvenih mreža u koje je ona uključena i jedinstvene dinamike porodične grupe. Karakteristike kao što su zaposlenje roditelja, mentalno zdravlje, stabilnost porodice, pristup privatnom smještaju, osjećaj samoopredjeljenja i pristup obrazovanju i podršci su neophodni da bi se osigurao kapacitet porodice da se uključi u programe intervencije i pomogne djeci povratnicima.

Takođe je važno uvideti da postoje primjeri kada sama porodica predstavlja *faktor rizika*; kao što znamo, postoje dokazi o djeci koju upravo roditelji vode na teritorije pod kontrolom Islamske države. U takvim slučajevima, po njihovom povratku, možda će biti potrebno razmotriti oduzimanje djece tim porodicama; to bi trebalo da bude apsolutno posljednje sredstvo jer je uticaj ovakvog postupka značajan i nepredvidiv.

Efekat zaraze

Istaknuti problem u literaturi o radikalizaciji jeste potencijalni efekat zaraze koji radikalizovani pojedinci mogu imati na svoje vršnjake. U slučajevima kada se starija djeca vrate s teritorije pod kontrolom Islamske države i pretpostavlja se da su bila svjedoci i učesnici u ekstremnom nasilju i zloupotrebi, postoji zabrinutost da su ta djeca manje otvorena za intervencije i manje sposobna za promjenu uzimajući u obzir njihov status razvoja. Pored toga, na osnovu kriminološke literature koja ukazuje na uticaje vršnjačkih grupa na prijestupe, trebalo bi se ozbiljno zabrinuti zbog širenja radikalnih ideja među vršnjacima. U takvim primjerima, ugledne vođe zajednice (koje dijete cijeni), ili predvodnici džamije koji su upoznati s relevantnom kulturom djeteta i sposobni da komuniciraju na odgovarajućem nivou, mogu da odigraju ulogu mentora djeteta. Isto tako, prosvjetni radnici mogu da posluže kao sredstvo za otvaranje alternativnih interesovanja i društvenih mreža za omladinu. Međutim, bez obzira na uzrast deteta, i dalje su važni razvoj međuljudskih vještina, upravljanje emocijama, stabilan porodični život itd. Osim toga, neophodno je da sa starijom djecom rukovodi odgovarajuća služba s ključnim uslugama (npr. psihološkom,

obrazovnom, duhovnim), koje su posebno prilagođene njihovom nivou razvoja. Ta djeca ne treba da budu uključena u usluge za odrasle.

Islamska država aktivno vrbuje djecu za svoje ciljeve.¹ Leila Zerrougu, specijalni predstavnik za djecu i oružane sukobe, je u svojoj prezentaciji pred Savetom bezbjednosti UN, izjavila da Islamska država koristi ovu djecu da nosje oružje, da čuvaju strateške položaje, hapse civile i da služe kao bombaši samoubice.² Ostali izvještaji dokumentuju učešće djece u pogubljenjima, u korišćenju bojeve municije i učešće u borbama.³ Iako razni izvještaji dokumentuju uloge koje imaju djeca, teško je tačno utvrditi broj djece koju je indoktrinirala Islamska država. Prema procjeni dr Shelly Whitman, ima nekoliko stotina hiljada indoktrinirane djece.⁴ Ovaj broj obuhvata svu djecu koja su iskorišćena za ostvarivanje ciljeva militantnih grupa, a ne procjenu broja djece na linijama fronta Islamske države. Uprkos tome prema definicijama djece vojnika, koje su usvojene u Principima iz Kejptauna, dijete vojnik je svako lice mlađe od 18 godina, koje je dio regularnih ili neregularnih oružanih snaga, a koje djeluje u bilo kom svojstvu,⁵ što jasno opravdava kategorizaciju djece koju Islamska država koristi kao vojnike.

Islamska država ima sofisticiran pristup indoktrinaciji djece u svojim redovima, kako u pogledu obezbjeđivanja vojnika za liniju fronta, tako i u pogledu stvaranja odanih podržavalaca režima. Islamska država je preuzela kontrolu nad školama kako bi sprovodila strog nastavni plan, kontrolisala nastavnike i pažljivo pratila učenike. Takođe postoje izvještaji o tome da je Islamska država osnovala specijalne obrazovne centre za djecu koja su se prethodno školovala na Zapadu. Islamska država je takođe osnovala specijalne kampove za vojnu obuku za one koji se smatraju *lojalnim* organizaciji. Kao i u drugim slučajevima oružanih sukoba u kojima su djeca iskorišćena kao vojnici, poznato je da Islamska država otima djecu kako bi ih regrutovala za organizaciju.⁶ Rasprostranjene su i druge naizgled dobronamjernije mjere, uključujući *davanje novca* porodicama da bi njihova djeca pohađala škole Islamske države, javne parade na kojima se djeci dijele slatkiši i igračke, kao i izdavanje dječjih knjiga u kojima se slavi Islamska država.⁷

Bloom, Horgan i Winter su dokumentovali višestruke uloge koje djeca imaju u okviru Islamske države, kao i višestruke načine na koje Islamska država koristi djecu. Ovi autori su posebno istražili upotrebu slika djece u propagandne svrhe Islamske države. Njihova studija daje korisnu analizu uzrasta i nacionalnosti djece koja se veličaju u propagandi Islamske države.⁸ Na primjer, na slici ispod vidimo nacionalno porijeklo djece koja su prikazana kao žrtve u zvaničnoj propagandi Islamske države.

¹ Bloom, Horgan i Winter, 2016

² UN Info centar, 2014

³ Sirijska opservatorija ljudskih prava, 2015

⁴ Logan, 2014

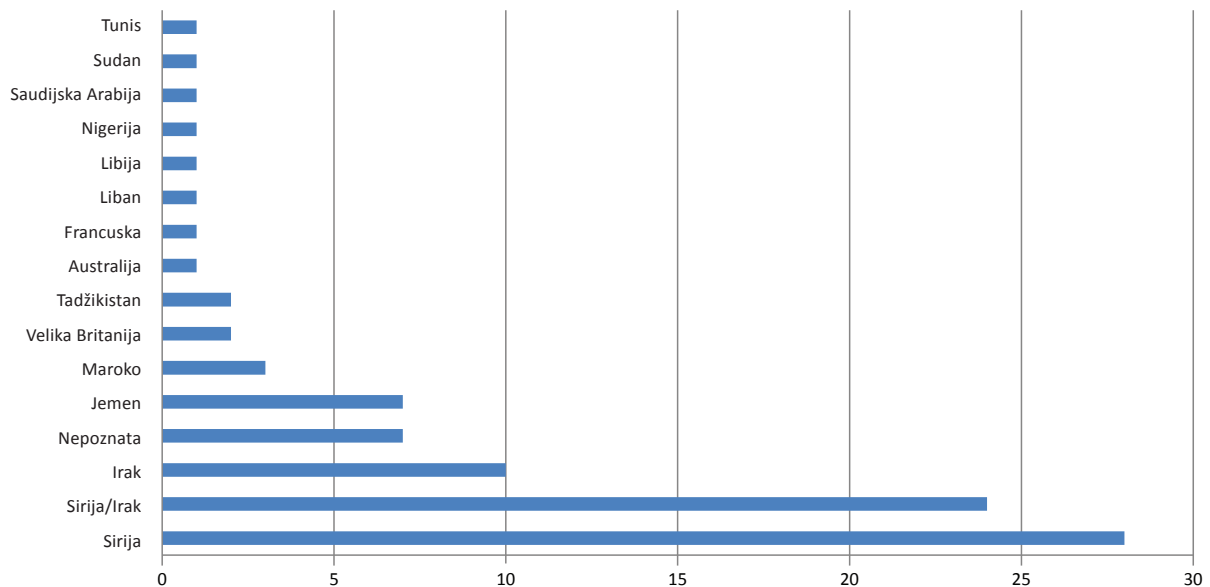
⁵ Wessells, 2006

⁶ Malik, 2016

⁷ Malik, 2016

⁸ Bloom, Horgan i Winter, 2016

Zemlja porekla

Slika 1: Zemlja porijekla djece koja su prikazana kao mučenici u propagandi Islamske države⁹

Iako su djeca uglavnom iz Sirije ili Iraka, na dijagramu možemo vidjeti da je predstavljen širok opseg nacionalnosti. Taj opseg ukazuje i na demografiju odraslih Evropljana koji su otišli u Siriju (uzimajući u obzir to da djecu uglavnom dovode njihovi roditelji ili rodbina), ali imamo mnogo više informacija o odraslim Evropljanima nego o djeci na teritoriji Islamske države. Peter Neumann sa Kings koledža u Londonu izvijestio je da je 4.000 odraslih Evropljana otišlo u Siriju i pridružilo se vojnim organizacijama¹⁰; procjenjuje se da 10% njih čine žene. Podaci o djeci iz Evrope u Siriji/Iraku su mnogo neodređeniji. U izvještaju Kvilijam fondacije ukazuje se na oko 50 britanske djece koja trenutno rastu pod kontrolom Islamske države.¹¹ Slične procjene daju i francuske vlasti, da je otprilike 50 djece roditelja Francuza odvedeno na teritoriju Islamske države.¹² U izvještaju Nizozemske opšte bezbjednosne i obavještajne službe ukazuje se na to da se na teritoriji Islamske države nalazi 70 djece nizozemskog porijekla; većinu te djece odveli su roditelji, ali su neka rođena tamo.¹³ Kada je riječ o Njemačkoj, procjenjuje se da se na teritoriji Islamske države trenutno nalazi između 24 i 36 mladih Nijemaca; međutim, iz Njemačke je samo u martu 2015. otišlo 70 mladih žena, uključujući i 9 školskog uzrasta, koje su se pridružile Islamskoj državi.¹⁴

Iako je teško procijeniti koliki je broj djece koja su iz Evrope otišla na teritoriju Islamske države, druga nepoznanica jeste stvarni broj djece koja su rođena (ili će se roditi) roditeljima Evropljanima

⁹ Bloom, Horgan i Winter, 2016

¹⁰ Neuman, 2015.

¹¹ Malik, 2016

¹² Bisserbe i Meichtry, 2015

¹³ Opšta bezbjednosno-obavještajna služba, 2016

¹⁴ Anderson, 2016

u Siriji ili Iraku. S obzirom na to da se u izvještajima procjenjuje da trenutno u regionu ima 31.000 trudnih žena, ovo može značajno uticati na postupanje s povratnicima u Evropu.¹⁵

Ovaj rad bavi se djecom koja se vraćaju u Evropu, a koja su rođena ili su živjela na teritoriji pod kontrolom Islamske države u Siriji/Iraku. Rad se takođe bavi djecom neevropskog porijekla koja dolaze u Evropu zbog prinudnog premještaja. Problem s kojim se treba suočiti prilikom razmatranja načina na koji treba postupati s povratkom ove djece jeste da Islamska država pokušava da svu djecu, ne samo djecu vojnike, indoktrinira svojom nasilnom antizapadnjačkom ideologijom; ideologijom koja je u sukobu s društvenim, kulturnim i zakonskim normama u evropskim zemljama. Upravljanje predstojećom krizom je neophodno da bismo izbjegli značajne psiho-socijalne probleme za uključenu djecu, ali i značajna pravna pitanja i pitanja zajednice s obzirom na mogućnost da neka djeca po povratku nastave da ostvaruju ciljeve Islamske države.

Izazovi pred praktičarima za prevenciju i socijalnim službama – bavljenje traumama iz djetinjstva

Osjetljive grupe u društvu najvjerovatnije su izložene posljedicama rata; nemoćni, siromašni, mladi, žene, osobe s invaliditetom i starije osobe su pod velikim uticajem oružanih sukoba.¹⁶ Djeca su naročito osjetljiva kako zbog zloupotreba s kojima se suočavaju u konfliktnom okruženju, tako i zbog nasilja kojem prisustvuju, ali i zbog činjenice da je njihov normalan socijalni, moralni, emocionalni i kognitivni razvoj prekinut i ometen ratnim iskustvom.¹⁷

U pokušaju da se pozabave ovom traumom, posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) i dalje je dominantan okvir koji se primjenjuje u razumijevanju i rješavanju posljedica kod djece koja su doživjela nasilje u sukobima.¹⁸ Pokazalo se da je kognitivna bihevioristička terapija (CBT) zasnovana na traumi efikasna intervencija kako za djecu, tako i za njihove porodice u prevazilaženju teškoća izazvanih traumom.¹⁹ Iako je pristup zasnovan na traumi adekvatan, u ovom okviru nedostaje uviđanje činjenice da život ili socijalizacija unutar društva koje je doživjelo oružani sukob nije jednokratna traumatičan događaj s jasnim krajem; živjeti u sukobima, naročito u nestabilnim političkim uslovima, često se vremenski poklapa s izloženošću ostalim traumatičnim događajima.²⁰ Istovremeno postojanje međuljudskih i psiho-socijalnih rizika je dokazano u studijama,²¹ pa shodno tome naučnici koriste termin „kumulativni rizik“ kako bi objasnili da će se djeca izložena oružanim sukobima najvjerovatnije suočiti s višestrukom i trajnom traumom²²: međuljudskim/porodičnim nasiljem, seksualnim zlostavljanjem, glađu, pothranjenošću, zanemarivanjem i napuštanjem. Izloženost višestrukim i ponovljenim traumama predstavlja značajan rizik za razvoj i sveopšte

¹⁵ Malik, 2016

¹⁶ De Jong, Berckmoes, Kohrt et al, 2015

¹⁷ Kohrt, Jordans, Koirala, et al, 2014

¹⁸ Fasfous, Peralta-Ramírez, i Pérez-García, 2013

¹⁹ Steel, M. & Malchiodi, C.A. (2010) Trauma Informed Practice with Children and Adolescence, Routledge, New York.

²⁰ Catani, Gewirtz, Weiling, Schauer, Elbert i Neuner, 2010

²¹ Catani et a., 2010

²² Ibid

funkcionisanje djece.²³ Pored ponovljene viktimizacije doživljene tokom oružanog sukoba postoji i velika mogućnost dalje traumatizacije usled procesa preseljenja i integracije.²⁴ Ta ponovljena viktimizacija prvenstveno se odnosi na diskriminaciju, nestabilnost, nezaposlenost roditelja i nedostatak vršnjačkih mreža podrške.

Svijest o traumi treba da bude ključna vještina koju posjeduju svi pojedinci zaduženi za rad s djecom povratnicima. Sposobnost prepoznavanja znakova i simptoma traume presudna je za pravilno tumačenje ponašanja djece. Na primjer, pojedinci koji su doživjeli složene i trajne traume izloženi su riziku pretjeranog povećanja kortizola, što izaziva odumiranje ćelija u hipokampusu.²⁵ Proratne posljedice obuhvataju otežano čitanje facijalnih i socijalnih znakova, pojačano iznenađeno reagovanje, izbjegavanje, probleme s pamćenjem, lošu vještinu odlučivanja i agresivnost. Gore navedene reakcije moraju se prihvatiti kao „normalne“ traumatske reakcije, ali je takođe važno da su ovo faktori koji spriječavaju dijete da se na odgovarajući način uključi u rad s relevantnim službama. Praktičari i klinički stručnjaci treba da na osnovu prakse s traumom restrukturiraju poglede kao što je „odbijanje uključivanja“ u „borbu za uključivanje“. Pored problema s uključivanjem, pojedina istraživanja konstatuju da ne treba pokušavati ni sa kakvom značajnom terapijskom intervencijom najmanje 6 mjeseci, jer je djeci potrebno da se fizički i psihički prilagode novom okruženju. To ne znači da ne treba pružiti podršku, ali djeca koja su doživjela ozbiljnu traumu obično su problematična kada je riječ o povjerenju, što može dodatno ometati uključivanje u terapiju. Shodno tome, ključna preporuka jeste da postoji jedan glavni radnik koji će pružati usluge neophodne djeci i njihovim porodicama, odnosno treba po svaku cijenu izbjegavati veliki broj zaduženih radnika.

Obuka o svijesti o traumi treba da se obavlja na svim nivoima organizacije, od administracije do praktičara, a svaki pojedinac koji će doći u kontakt s djetetom ili porodicom mora da bude svjestan da trauma stvara krajnju osjetljivost na senzornu preopterećenost, koja se ogleda u bihevioralnim i emocionalnim reakcijama i povlačenju.²⁶ Traumatske reakcije su nekontrolisane, tijelo reaguje prije mozga, a te reakcije može pokrenuti niz okidača. Nemoguće je stvoriti kontrolni spisak potencijalnih okidača. To u potpunosti zavisi od ličnog iskustva svakog djeteta, a spisak potencijalnih okidača je beskrajan. Ne treba potcijeniti značaj svijesti kod svih članova osoblja u organizaciji. Na primjer, iskustvo na prijemnom odjeljenju ili u čekaonici može da pokrene traumatsku reakciju i da samim tim utiče na dalji kontakt sa službom.²⁷

Imajući na umu njihovo iskustvo iz prošlosti važno je to što je djeci povratnicima i njihovim porodicama potreban osjećaj osnaženosti kako bi mogli da uspješno upravljaju traumom. Fiziološke reakcije na traumu stvaraju osjećaj gubitka kontrole, ali s obzirom na povezanost djece s bezbjednosnim službama, imigracionim službama itd., njihova nedavna iskustva najvjerojatnije su bila pod tuđom kontrolom. U tom pogledu djeca i porodice treba da se obrazuju o simptomima

²³ Ibid

²⁴ Fazelet.al., 2012.

²⁵ Van Der Kolk, 2006

²⁶ Van Der Kolk, 2006

²⁷ Elliott et Al., 2005

traume koristeći jezik zasnovan na prednostima. Fizičke i psihološke reakcije na traumu su uobičajene; one mogu da utiču na sve životne aspekte, da se stave pod kontrolu i izliječe. Pojedinci treba da imaju osjećaj da odlučuju o svemu što se odnosi na njihove sadašnje okolnosti, ciljevi treba da budu zajednički utvrđeni, a kada služba smatra da su odluke koje su donijela djeca/podrođice loše, treba ih posmatrati iz perspektive „opstanka“.²⁸ Praktičari treba da budu svjesni činjenice da je nesposobnost ličnog uključivanja zapravo normalna traumatska reakcija i da je za njeno prevazilaženje potreban spor, postepeni proces koji nekada traje mjesecima. Faktori koji povećavaju vjerovatnoću uključivanja su povjerenje i izbor, a djeca i svi koji ih okružuju izlažu se riziku kada su izolovani.

Izazovi pred praktičarima za prevenciju i socijalnim službama – razumijevanje učešća djece povratnika u nasilju

U potpunosti je dokumentovano da djeca koja postanu vojnici to rade uglavnom pod prinudom, da bi izbjegla alternativne kazne, uključujući seksualno nasilje, da bi izbjegla prinudni brak i/ili u pokušaju da izbjegnu krajnje siromaštvo.²⁹ U brojnim slučajevima porodice su saučesnici u procesu vrbovanja, iako je riječ o prinudi: ekonomskoj, nasilnoj ili društvenoj.³⁰ Bez obzira na sredstva ili motive vrbovanja psihološki dokazi potvrđuju nesposobnost djece da na odgovarajući način pristanu na uključivanje u nasilne aktivnosti i nedostatak sposobnosti da u potpunosti shvate posljedice tog uključivanja. Postojeći dokazi ukazuju na to da *saglasnost* zahtijeva kognitivnu vještinu koja se naziva *formalno operativno razmišljanje*; to je sposobnost koja se obično razvija u uzrastu od 11 do 15 godina, iako izloženost traumi može da odloži njenu pojavu.³¹ Formalno operativno razmišljanje omogućava djeci da razmišljaju logično (a ne emotivno ili reaktivno). Njihova sposobnost razumijevanja ili razmišljanja o posljedicama svoje uključenosti zavisi od razvoja prefrontalnog korteksa, dijela mozga koji je odgovoran za funkcije višeg reda (tj. planiranje unaprijed, posljedice, kontrola impulsa). Ova struktura mozga započinje svoj složeni razvoj tek u adolescenciji i sada znamo da se u potpunosti razvija tek u ranim dvadesetim godinama.³² Uprkos tome djeca vojnici često su na meti kritika zbog odluke da se *priključe* paravojnoj organizaciji.³³ Međutim, u pojedinim nadležnostima i Evropi razvojni okvir primjenjuje se u okviru krivičnog sistema da bi se objasnile kognitivne sposobnosti mladih koji su uključeni u kriminal. U Danskoj, na primjer, krivična odgovornost počinje sa 15. godina, a kada su djeca uključena u kriminal, načinom postupanja diktira individualna situacija deteta, a ne ozbiljnost/priroda prijestupa.³⁴ Ipak, bez obzira na dokaze o razvoju deteta, ovo je sporno društveno i političko pitanje koje nije lako riješiti. Bivši maloljetni vojnici viktimizuju ostale, kako u okviru tako i van sopstvenih zajednica, pri čemu se izjednačavanje ove djece sa žrtvama koje su oni izazvali može posmatrati

²⁸ Elliott et al., 2005

²⁹ Lamberg, 2004; Human Rights Watch, 2005

³⁰ Lakhani, 2010

³¹ Santrock, 2001

³² Steinberg et al., 2010 ³³Joyce et al, 2015 ³⁴Kyvsgaard, 2004

³³ Joyce et al, 2015

³⁴ Kyvsgaard, 2004

kao pokušaj opravdavanja na prvom mjestu njihovog izbora da učestvuju u nasilju. Samim tim ova djeca posjeduju dvojni identitet, kao žrtve i kao počinioci, a to pokazuje višestruke uloge koje djeca imaju u ratnom kontekstu.³⁵

Izazovi pred praktičarima za prevenciju i socijalnim službama – lekcije usvojene iz drugih oblasti

Naravno, glavni razlog za zabrinutost bezbjednosnih službi i praktičara jeste vjerovatnoća da će djeca povratnici nastaviti svoje učešće u političkom nasilju i kao odrasle osobe. Ovo apsolutno nije poznato, a najvjerovatnije i nemoguće utvrditi, ali na osnovu nalaza kriminologije u vezi s nepolitičkim prijestupima vidi se da je mnogo vjerovatnije da će djeca koja počine prijestup prije 12. godine života zauvijek ostati prijestupnici.³⁶ Ovo ne mora obavezno da bude povezano s nasilnim kriminalom, ali može da bude povezano s narkomanijom, zavisničkim ponašanjem i opštom neprilagođenošću. Kako je i da li je ovo relevantno u slučaju djece vojnika takođe je nepoznato, ali bi bar trebalo da posluži kao upozorenje za neophodnost rane intervencije. Pošto Islamska država obično kao metu vrbovanja i indoktrinacije bira djecu u predtinejdžerskom uzrastu,³⁷ pitanje rane intervencije postaje sve neophodnije.

Dostupni podaci o ulozi djece u okviru Islamske države ukazuju i na sofisticiranost i raznolikost načina na koje organizacija koristi djecu, a dokazi koje posjedujemo ukazuju na sličnosti između situacije u Iraku i Siriji i ostalim situacijama gdje su paravojne organizacije koristile djecu kao vojnike.³⁸ Određeni broj autora zabilježio je upotrebu djece vojnika od strane Islamske države, istraživši zlostavljanje koje su djeca doživjela, kao i ulogu porodice u vrbovanju i radikalizaciji. Jedna studija naročito se usredsređuje na proces socijalizacije *ka nasilju*³⁹ i opisuje proces od šest koraka, uključujući kontakt s harizmatičnim vođama, upoznavanje sa stvarnom zajednicom, učvršćivanje ključnih elemenata identiteta i učešće u zajedničkim ritualima⁴⁰. Ove dokaze trebalo bi upotrijebiti da se shvati kako je Islamska država vrbovala djecu ne kao vojnike, već kao pripadnike potpuno definisane zajednice s prepoznatljivim identitetom i jasno utvrđenom grupom koja joj ne pripada. Važno je obavezno prepoznati da su strukture podrške, identitet i dinamika grupe koje nudi Islamska država stvorile otpornost kod djece koja se mora pažljivo dekonstruisati i zamijeniti u okviru svake intervencije.

Pouke se mogu izvući i iz iskustva u radu s djecom vojnicima u drugim konfliktnim zonama. Postoje sličnosti između onoga čemu trenutno svjedočimo u Siriji i vrbovanja koje sprovode Oslobođilački tigrovi tamilskog Elama na Šri Lanki, uloge djece kao bombaša samoubica za Boko Haram i obavještajne uloge Fijane u Sjevernoj Irskoj⁴¹ – omladinskog krila Privremene irske republikanske armije (PIRA).

³⁵ Ibid

³⁶ Loeber, Farrington i Petechuk, 2003

³⁷ Malik, 2016

³⁸ Malik, 2016; Horgan, Taylor et al, 2016

³⁹ Malik, 2016; Horgan, Taylor et al, 2016

⁴⁰ Horgan, Taylor et al, 2016

⁴¹ Gill i Horgan, 2013

Lekcije naučene iz ovih oblasti mogu mnogo toga da pruže praktičarima koji se bave povratnicima u Evropi. Jedna pretpostavka o brojnim intervencijama koje su smišljene za primjenu kod djece boraca jeste da oni ostaju u konfliktnoj zoni ili u tranzicionom postkonfliktnom društvu. Međutim kada je riječ o onima koji su se vratili u Evropu, imajući u vidu traumu zbog prinudnog preseljenja, ulazak u sistem hraniteljskih porodica odnosno odlazak roditelja u zatvor, nije nerazumna pretpostavka da će ova djeca *živjeti* u tranzicionom okruženju. Osim toga praktičari smatraju da postojeće intervencije zasnovane na dokazima o mentalnom zdravlju treba primijeniti kod djece boraca da bi se obezbjedile psiho-obrazovne strategije koje će pomoći u upravljanju emocijama i razvoju međuljudskih vještina. Krajni cilj jeste izgradnja veza između porodica i zajednica, da bi se na taj način dali djetetu otpornost i stabilnost. Obnavljanje civilnih uloga kao što su zaposlenje, školovanje itd. presudno je u izgradnji povjerenja između traumatizovane djece,⁴² ali i zato što ovo služi kao proces normalizacije.

Izazovi pred praktičarima za prevenciju i socijalnim službama – faktori rizika i otpornosti

Globalna kriza, bez obzira na to da li je riječ o ratu, gladi ili prirodnim katastrofama, ozbiljno pogađa djecu i ostale osjetljive grupe. Nesreće ne umanjuju samo fizičku bezbjednost djece, već je i njihovo dugoročno blagostanje u opasnosti imajući u vidu uticaj na njihov društveni, emocionalni, moralni i kognitivni razvoj.⁴³ Kao i kod svih opasnosti po blagostanje djece bez obzira na to da li je riječ o izloženosti disfunkcionalnosti porodice, zloupotrebi opojnih supstanci ili stvarnoj izloženosti odnosno uključenosti u terorističko nasilje, postoje zajednički faktori rizika i zaštite.⁴⁴

Biološki rizici vjerovatno potiču iz samog prenatalnog perioda, tj. razvoja mozga i ij u materici. Oni mogu da budu spoljašnji, kao što su nedozvoljene supstance, loša ishrana itd., ali posebno relevantan u ovom slučaju jeste uticaj stresnih perioda na dijete u razvoju.⁴⁵ Ako je majka stalno u stanju fiziološkog stresa, to ima štetan uticaj na razvoj fetusa. Prilikom rođenja djeteta mozak još nije razvijen, a otprilike do 6. godine života mozak je približno 90% razvijen. Smatra se da opasnosti na taj razvoj u prvih 1.000 dana imaju ogroman uticaj na sposobnost djeteta da učestvuje u svijetu koji ga okružuje.⁴⁶ Ako je dijete izloženo toksičnom stresu ili traumi pri kojoj njegovo tijelo redovno aktivira reakcije borbe ili bjekstva, to negativno utiče na razvoj neuronskih mreža u mozgu. Toksični stres može poticati iz širokog raspona izvora; ne samo iz sukoba kojem su djeca izložena, već i iz ostalih negativnih iskustava u djetinjstvu (ACE), kao što su zlostavljanje i zapostavljanje u disfunkcionalnoj porodici. Kumulativni stres ima dozirajući efekat; što je veća izloženost, to su veći i negativni ishodi,⁴⁷ dok je za ACE utvrđeno da prouzrokuju strukturne promjene u razvoju mozga.⁴⁸ Međutim, postoji nada u sposobnost djece da budu otporna; istraživanja pokazuju da mozak može „ponovo da uđe u plastična stanja“ u odgovarajućim okolnostima, a samim time

⁴² Drexler, 2011.

⁴³ Ager et al, 2010

⁴⁴ Fazel et al., 2012; Vakalahi, 2001

⁴⁵ Mulder et al., 2002

⁴⁶ Hair et al, 2012

⁴⁷ Felliti et al., 1998

⁴⁸ Mulder et al., 2002; Hair et al., 2012

da ublaži ove negativne posljedice. Naime, skorašnja eksperimentalna istraživanja osporila su prethodna saznanja o moždanim kolima, koja su se ranije smatrala otpornim na ponovno mapiranje ili ponovno povezivanje. Brojne studije zasnovane na laboratorijskim analizama ukazuju na to da mozak zapravo može da se prilagodi izazovima u svom okruženju, što Karatsoreos i McEwen⁴⁹ definišu kao otpornost. Ovi nalazi su ohrabrujući i predstavljaju osnov za pokušaj usmjeravanja na one koji su možda doživjeli traumu kako bi se ublažile negativne posljedice. Ovo će zahtijevati stvaranje pravog okruženja u okviru postojećih službi na osnovu saznanja koja već imamo o djeci preseljenoj iz područja sukoba i o praksi baziranoj na poznavanju traume.

Prepoznavanje i rad s djecom izloženom riziku

Pitanje prepoznavanja djece povratnika kojima je potrebna intervencija poslije povratka iz Sirije istovremeno je izuzetno složeno, ali i nevjerovatno jednostavno. Najprikladnija politika jeste da se za svu djecu povratnike iz Sirije smatra da su doživjela traumu i da im je potrebna intervencija samo po tom osnovu. Ako uzimamo u obzir djecu koja bi mogla da budu indoktrinirana ili *radikalizovana* ekstremističkom ideologijom Islamske države, ponovo moramo da istaknemo sljedeće: imajući u vidu krajnosti do kojih će Islamska država ići kako bi djeca usvojila njen pogled na svijet, treba smatrati da su sva djeca u određenoj mjeri bila uključena u ekstremističku ideologiju Islamske države. To ne znači da su svi povratnici potencijalni nasilni ekstremisti, daleko od toga, već da treba prepoznati da su djeca doživjela pokušaje indoktrinacije iz više izvora, pa su možda uključila u ovu ideologiju i samospoznaju svoje koncepcije o zajednici i predstave o Zapadu.

Imajući to u vidu ključna stvar u pokušaju intervencije kod djece povratnika jeste uloga upravljanja identitetom i tranzicije, kako pojedinaca tako i društva u cjelini. U studiji koju su napisali Lynch i Argomaniz⁵⁰ ispitana je uloga počinitelaca u inicijativama deradikalizacije, a Pemberton je govorio o potrebi da se shvati uključenost u terorizam ne kada je riječ o tome šta ljudi rade, već o izborima identiteta koji im terorizam nudi. Shodno tome Pemberton je definisao terorizam kao „ja sam“, a ne kao „ja radim“. Kada je riječ o djeci ovo je naročito relevantno, uzimajući u obzir to da je razvoj njihovog identiteta u toku i da u velikoj mjeri zavisi od njihovog doživljaja kulture i zajednice.⁵¹

Osim pitanja identiteta djece povratnika pojedinačna otpornost (a u vezi s tim i ideologija) često je zanemarena, mada je značajan faktor u procesu radikalizacije, a potom i deradikalizacije. Otpornost se odnosi na sposobnost djece da se suoče i sposobnosti da reaguju kako na uobičajene, tako i na neuobičajene izazove koji se javljaju tokom njihovog razvoja. Postoji prilično ironično pitanje koje treba uzeti u obzir kada pokušavamo da shvatimo učešće djece u političkom nasilju, a utvrđeno je da će djeca mnogo vjerovatnije biti u stanju da se bore s traumatičnim situacijama ako imaju snažan sistem vjerskih ili ideoloških uvjerenja koji objašnjava zašto doživljavaju nevolje.⁵²

Uloga ideološke posvećenosti, mada nedovoljno istražena u slučaju djece i rata, psihološki je važna zato što ideologija obezbjeđuje smisao za traumu koja se dešava i omogućava pojedincima da na

⁴⁹ Karatsoreos & McEwen, 2013

⁵⁰ Lynch i Argomaniz, 2016

⁵¹ Phinney i Baldelomar, 2011

⁵² Punamaki, 1996

suvisao način inkorporiraju događaje u svoju životnu priču.⁵³ Ovaj ideološki okvir odnosi se i na nečiju percepciju neprijatelja, a crno-bijelo doživljavanje neprijatelja omogućava jasno razlikovanje nas i njih, dobra i zla; ovo utiče na nečiju spremnost da se uključi u aktivnosti protiv neprijatelja.⁵⁴ Takva ideologija može da bude psihološka zaštita za dijete, pa samim tim strategije deradikalizacije koje pokušavaju da dekonstruišu indoktrinaciju koju sprovodi Islamska država moraju da vode računa o psihološkoj osjetljivosti kojoj dijete može da bude izloženo tokom procesa. Tranzicija identiteta je složen dugotrajan proces⁵⁵, prije svega kada se uzmu u obzir osjetljive razvojne potrebe djece, a tim procesom mogu da upravljaju samo profesionalci s temeljnim razumijevanjem porijekla i struktura, koji su podržavali dijete tokom boravka na teritoriji Islamske države. Važno je da u pokušaju podsticanja tranzicije identiteta, model zamjene uloga, odgovarajuća zajednica i aktivna vršnjačka grupa budu osnovni elementi procesa. Kao što je već pomenuto, uloga (ekstremne) ideologije i odnos između ove ideologije i identiteta djeteta mora se smatrati psihološkim zaštitnim faktorom za djecu koja dolaze iz konfliktne zone, ali i društveno prihvaćenom reakcijom na nevolje. Ovo se ne može dekonstruisati bez obezbjeđenog sigurnog, bezopasnog i podsticajnog okruženja u kome se mogu pojaviti alternativni načini samozaštite, a identitet se može drugačije interpretirati u odgovoru na novo okruženje u kojem će se djeca naći.

Ovo takođe pokazuje da djeca koja zagovaraju radikalne ideologije i zbog toga privlače pažnju socijalnih i bezbjednosnih službi možda to rade iz razloga koji nijesu povezani s nasiljem ili terorizmom. Kada se utvrdi način opstanka u konfliktnoj zoni i inkorporira se u nečiji identitet i sistem vrijednosti, ta ideologija mora se smatrati povezanom ne s onim „šta radim“ (ili šta bih mogao da uradim), već s onim „šta sam“.⁵⁶

Pored posebnih pitanja identiteta i ideologije, psihološki uticaj preseljenja na djecu⁵⁷ mora se uzeti u obzir prilikom planiranja intervencija za djecu povratnike. Postojeći modeli psiholoških službi dobro su opremljeni za bavljenje djecom koja su doživjela traumu, pa se djeca povratnici kao takvi ne razlikuju u svojim osnovnim zahtjevima. Službe bi, međutim, trebalo da vode računa o mogućnosti dalje traumatizacije djece zbog njihovog izbjegličkog statusa i iskustva prilikom preseljenja. Na primjer, biti maloletnik bez pratnje u zemlji domaćinu povećava rizik od psihopatologije,⁵⁸ a djeca koja su razdvojena od porodica poslije preseljenja takođe su izložena većoj opasnosti.⁵⁹

Intervencije za djecu povratnike i uloga porodice

Dok je porodica centar za intervencije s djecom u čitavom nizu okruženja, u slučaju istraživanja deradikalizacije fokus je uglavnom na ulozi pojedinca. Pojedini autori, na primjer Malik i Russel,⁶⁰ ističu potrebu za razmatranjem psiho-socijalne dinamike porodice i načina na koji je to relevantno

⁵³ Ibid

⁵⁴ Ibid

⁵⁵ Vidjeti, na primjer, rad o tranziciji pojedinaca iz pripadnika paravojnih grupa u aktiviste u zajednici: Joyce i Lynch, 2016

⁵⁶ Pemberton, 2016

⁵⁷ Bronstein i Montgomery, 2011; Hart, 2009

⁵⁸ Bean et al., 2007

⁵⁹ Hjern et al., 1998

⁶⁰ Malik i Russell, 2016

za razumijevanje radikalizacije, pa samim tim i deradikalizacije u okviru porodičnih jedinica. Kada je riječ o deradikalizaciji, potencijal porodice da pozitivno utiče na ovaj proces zavisi od resursa koji su joj dostupni, društvenih mreža u koje je ona uključena i jedinstvene dinamike porodične grupe. Karakteristike kao što su zaposlenje roditelja, mentalno zdravlje, stabilnost porodice, pristup privatnom smještaju, osjećaj samoopredeljenja i pristup obrazovanju i podršci su neophodni da bi se osigurao kapacitet porodice da se uključi u programe intervencije i pomogne djeci povratnicima.

Uzimajući u obzir ulogu porodice pri radu s djecom povratnicima, status mentalnog zdravlja roditelja dokazano ima negativan uticaj na izražavanje emocija i ponašanje djece.⁶¹ Imajući u vidu da je kada je riječ o djeci povratnicima čitava porodica najvjerovatnije doživjela traumu u konfliktu, to predstavlja znatan rizik po blagostanje djeteta. Pored toga, ako je otac nezaposlen poslije povratka ili preseljenja, to uvećava rizik od negativnih rezultata.⁶² Isto tako djeca i porodice doživljavaju negativne psihološke uticaje kada su smješteni s grupama u skloništima ili pritvorskim centrima, u poređenju s onima koji su smješteni u porodice.⁶³ Ovi nalazi iz prethodnih istraživanja o razmještenim porodicama ne ukazuju na potrebu usredsređivanja na porodičnu jedinicu, nego na jednog pojedinca u pokušaju intervencije s povratnicima s teritorije pod kontrolom Islamske države. U većini slučajeva uz podršku i pravilnu intervenciju porodica će djelovati kao zaštitni faktor protiv problematičnog ponašanja bez obzira na oblik u kojem se ono javlja.

Takođe je važno uvidjeti da postoje primjeri kada sama porodica predstavlja *faktor rizika*⁶⁴; kao što znamo postoje dokazi o djeci koju upravo roditelji vode na teritorije pod kontrolom Islamske države. U takvim slučajevima po njihovom povratku *možda* će biti potrebno razmotriti oduzimanje djece tim porodicama; to bi trebalo da bude apsolutno posljednje sredstvo, jer je uticaj ovakvog postupka značajan i nepredvidiv. Ako je ova mjera neophodna, zahtijeva se razmatranje gore navedenog istraživanja, tj. uticaj pritvorskih centara i života u grupama. Adekvatan odgovor u ovim slučajevima jeste smještanje djece u hraniteljske porodice istog etničkog porijekla,⁶⁵ pružajući im na taj način osjećaj stabilnosti⁶⁶ zajedno s dodatnom podrškom, naročito u pogledu mentalnog zdravlja i obrazovanja.⁶⁷

Osim uloge šire porodice u intervencijama s djecom povratnicima organizacija Žene bez granica naglašava ulogu majki u prepoznavanju i suprotstavljanju procesu radikalizacije.⁶⁸ Njihov rad se uglavnom usredsređuje na odrasle strane borce, pa nije poznato kako žene, naročito majke, mogu da se uklope u intervenciju s djecom povratnicima, posebno imajući u vidu da su majke na početku dovele djecu na teritoriju Islamske države. Međutim, priprema majki za prepoznavanje problematičnog ponašanja i njihovo upoznavanje s načinom reagovanja na takvo ponašanje može da posluži kao sistem ranog upozoravanja na nasilni ekstremizam ili druge vrste problematičnog

⁶¹ Ajduković, & Ajduković, 1993; Tousignant et al., 1999

⁶² Tousignant et al., 1999

⁶³ Ajduković, & Hajdukovi, 1993

⁶⁴ Fazel et al., 2012

⁶⁵ Porte i Tournay-Purta, 1987

⁶⁶ Nielsen et al., 2008

⁶⁷ Kia-Keating & Ellis, 2007

⁶⁸ <http://www.women-without-borders.org>

ponašanja. Kriminološka literatura ima potencijal da doprinese ovoj debati zato što su značajna istraživanja sprovedena o prenošenju kriminaliteta unutar porodice,⁶⁹ o značaju vršnjačkih grupa u održavanju devijacije⁷⁰ i nalazima o odrastanju i prevazilaženju kriminala.⁷¹ Kao nepolitički kriminal uključenost u političko naselje je kao prvo društveni proces⁷² u kome se odražavaju odnosi i vrijednosti zajednice povezane s njim. Ovo bi trebalo da znači da se suprotstavljanje indoktrinaciji i nasilnom ekstremizmu Islamske države mora pozabaviti društvenom prirodom uključenosti, od porodice do zajednice i vrnjačke grupe.

Efekat zaraze– prenošenje ekstremističke ideologije

U slučajevima kada se starija djeca vrata s teritorije pod kontrolom Islamske države i pretpostavlja se da su bila svjedoci i učesnici u ekstremnom nasilju i zloupotrebi, postoji zabrinutost da su ta djeca manje otvorena za intervencije i manje sposobna za promjenu, uzimajući u obzir njihov status razvoja. Pored toga, na osnovu kriminološke literature koja ukazuje na uticaje vršnjačkih grupa na prijestupe,⁷³ trebalo bi se ozbiljno zabrinuti zbog *širenja* radikalnih ideja među vršnjacima. U takvim primjerima ugledne vođe zajednice (koje dijete cijeni) ili predvodnici džamije koji su upoznati s relevantnom kulturom djeteta i sposobni da komuniciraju na odgovarajućem nivou, mogu da odigraju ulogu kao mentori djeteta. Isto tako i prosvjetni radnici mogu da posluže kao sredstvo za otvaranje alternativnih interesovanja i društvenih mreža za omladinu. Međutim, bez obzira na uzrast djeteta i dalje su važni razvoj međuljudskih vještina, upravljanje emocijama, stabilan porodični život itd. Osim toga, neophodno je da sa starijom djecom postupa odgovarajuća služba s ključnim uslugama (npr. psihološkom, obrazovnom, duhovnom), koje su posebno prilagođene njihovom stepenu razvoja. Ta djeca ne treba da budu uključena u usluge za odrasle.

Zaključak

Uzimajući u obzir ono što znamo o toksičnom stresu, otpornosti i povodljivosti, kada se bavimo dječjom populacijom koja je živjela na teritoriji Islamske države, ne bi trebalo da pokušavamo da prepoznamo one koji su u opasnosti sprovođenja ekstremizma u Evropi, već one pojedince koji su u opasnosti od lične i društvene štete. Shodno tome, ako se pozabavimo traumom pojedine djece i njihovih porodica, istovremeno ćemo poljuljati temelje problematičnog ponašanja u budućnosti – bez obzira na to da li je riječ o kriminalitetu, nasilju ili terorizmu. Trauma koju su djeca doživjela tokom boravka u ratnoj zoni, bez obzira na to da li su ona učestvovala u sukobu ili nijesu, ima doživotni uticaj na te pojedince i njihove porodice. Intervencija mora da prati gore navedene ustanovljene metode koji su utvrđeni za postupanje s traumom iz djetinjstva na individualnom i porodičnom nivou. Ovo ne znači da djeca povratnici nemaju okolnosti koje su jedinstvene za njihovo lično iskustvo; naravno, svaki slučaj je drugačiji. Postoje i stvari koje bi trebalo razmotriti prilikom planiranja intervencije za djecu povratnike, naročito uloga identiteta i ideologije u održavanju ekstremističke ideologije.

⁶⁹ Farrington, Jolliffe, Loeber et al, 2001

⁷⁰ Fergusson, Swain-Cambell i Horwood, 2001

⁷¹ Farrington, 1986

⁷² Lynch i Joyce, 2017

⁷³ Fergusson, Swain-Cambell i Horwood, 2001

U odgovoru na sadašnju krizu, ne bi trebalo zanemariti ustanovljene poznate stvari o normalnom razvoju. Na primjer, pozitivna vršnjačka interakcija je značajna i može da predvidi prilagođavanje u ostalim oblastima psihološkog i društvenog adaptiranja. Naime, literatura o djeci izbjeglicama i povratnicima ukazuje na to da je vršnjačka društvena podrška povezana s dobrim mentalnim zdravljem i prilagođavanjem.⁷⁴

Nadalje, učešće u obrazovanju je značajan zaštitni faktor, a nemogućnost uključivanja i ostajanja u obrazovanju znatno utiče na psiho-socijalno blagostanje djeteta.⁷⁵ Tamo gdje obrazovanje saraduje, ono stvara osjećaj bezbjednosti i pokazuje otvorenost ka kulturološkoj raznolikosti te povećava blagostanje.⁷⁶ Ostali faktori, naročito kada su djeca stavljena pod nadzor države, odnose se na smanjenje broja premještaja djeteta, obezbjeđivanje pojedinačne hraniteljske brige, izbjegavanje pritvora i podržavanje vjerskih i kulturoloških faktora, što sve dokazano doprinosi boljem prilagođavanju.⁷⁷

Dok nema sumnje da su djeca koja se vraćaju s teritorija pod kontrolom Islamske države bila izložena traumama koje će negativno uticati na njihovo blagostanje, mora se imati na umu da djeca takođe imaju ogromnu sposobnost oporavka i otpornosti. Istraživanje o tome kako se djeca bore s traumom ističe da su sva djeca u stanju da izgrade otpornost,⁷⁸ što zavisi od faktora okruženja koji su u sferi uticaja evropskih država. Bernard⁷⁹ konstatuje da sposobnost stvaranja pozitivnih odnosa s vršnjacima i odraslima, vještine rješavanja problema i samostalnost grade otpornost, a postojeće službe imaju potencijal da djeci obezbjede neophodne vještine. Stoga je obavezno da nove politike i procedure zauzmu humanitarni pristup u postupanju s ovim povratnicima i da usvojeni razvojni okviri mogu i treba da smanje mogućnost dalje viktimizacije, stresa i traume, na taj način poništavajući rizik koji djeca mogu da predstavljaju u odnosu na druge u budućnosti.

Preporuke

Planiranje intervencija

1. Sve intervencije moraju biti zasnovane na dokazima; na primjer, praktičari moraju da interve- nišu kada postoji legitiman razlog za zabrinutost (neredovno pohađanje nastave, nasilje kod kuće). države članice mogu da iskoriste postojeće zakonodavstvo o zaštiti djece kako bi imale pristup djetetu i porodici, što se odnosi na praktičara koji je upoznat s traumom.
2. Razmatranje intervencije na osnovu toga što je dijete raslo u radikalnoj porodici jeste proble- matično. U takvim slučajevima intervencija se može smatrati diskriminatornom i političkom, a može da dovede do izolacije djeteta, kao i porodice. U ovakvim slučajevima možda je adekvatno podsticati uključivanje na nivou zajednice ili putem vršnjačkog mentorstva.

⁷⁴ Almqvist & Broberg, 1999; Ekblad, 1993

⁷⁵ Fazel et al., 2012

⁷⁶ Kia Keating & Ellis 2007; Hart, 2009

⁷⁷ Fazel et al., 2012

⁷⁸ Bernad, 1995

⁷⁹ Ibid

3. Kada su djeca povratnici uključena u nasilje, krivičnopravno rješenje moglo bi dodatno da traumatizuje djecu, podstakne povratništvo u budućnosti i ograniči mogućnost rehabilitacije i reintegracije. Ako je rehabilitacioni okvir prioritet, onda su potrebe i slabe tačke djeteta najvažnije, bez obzira na prirodu prijestupa.
4. Rana intervencija je od vitalnog značaja za djecu mlađu od dvanaest godina kako bi se maksimalno uvećala mogućnost rehabilitacije. Intervenciju treba da sprovedu kvalifikovani i kulturološki kompetentni pojedinci uz podršku zajednice i zakonskih mreža profesionalaca.
5. Ispunjavanje potreba djece povratnika mora biti zasnovano na postojećim najboljim praksama u zaštiti djece i sprovedeno u okviru nacionalno uspostavljenih mreža službi za djecu. NVO ili dobrotvorne grupe često nemaju kapacitet niti su povezane sa svim relevantnim službama da bi samostalno sprovodile intervencije, pa bi trebalo da dobiju podršku postojećih zakonskih službi.
6. Ukoliko su zakonske službe intervenisale i napravljen je plan brige o pojedinačnom detetu, stručnjaci u toj oblasti (kao što su vjerske vođe, vođe zajednice i osobe koje imaju iskustvo u konfliktnoj traumi) treba da doprinesu stalnim revizijama ovog plana imajući u vidu njihovo jedinstveno i nijansirano poznavanje ključnih pitanja.
7. Stručni psiholozi treba da doprinesu u upravljanju pitanjima identiteta i ideologije u saradnji sa stručnjacima iz oblasti (npr. kulturolozima, regionalnim stručnjacima, vođama zajednice itd.). Ovo podrazumijeva temeljito poznavanje procesa indoktrinacije kroz koji prolazi dijete (porodične konsultacije prije susreta s djetetom mogu da pomognu u prikupljanju tih informacija – bezbjednosne službe takođe mogu da obezbijede te informacije)
 - a. Dostupnost *alternativne zajednice* za podršku biće od vitalnog značaja za izgradnju novog društvenog identiteta. U tome će pomoći omogućavanje djetetu da izgradi odnose.
 - b. Možda postoji uloga, naročito za stariju djecu, odnosno za bivše strane borce da rade s djecom povratnicima, kako bi poslužili kao pozitivan uzor, ali i pomogli u tranziciji identiteta. Ovo se mora pažljivo sprovoditi i pratiti, a proces bi trebalo da bude spor i postepen.
 - c. Rad s porodičnom jedinicom na pitanjima identiteta pomoći će procesu tranzicije za dijete.
8. Otpornost treba prepoznati i gajiti kako bi se dijete podržalo u fazi tranzicije, bez obzira na to kako izgleda otpornost; poricanje, umanjeno vrijednosti, zaboravljanje i glorifikovanje njihovih iskustava su strategije suočavanja koje očekujemo kod djece povratnika. Neophodno je da radnici na liniji fronta shvate ove procese kao normalne, a ne patološke, te da nastave svoj angažman na toj osnovi.
9. Mora se napraviti razlika između praćenja povratnika iz konfliktnih zona i intervencija u vezi s povratnicima. U praćenju povratnika, osnovne informacije o djeci povratnicima, uključujući njihovo postojanje, blagostanje, lokaciju itd. često nedostaju iz zvaničnih izvora, a ukoliko postoje, neophodni su bolji procesi dijeljenja informacija između zakonskih službi i izvan granica.

Praksa zasnovana na poznavanju traume

1. S obzirom na to da je vrlo vjerovatno da su djeca povratnici doživjela i prisustvovala, a u pojedinim slučajevima i učestvovala u ekstremnom nasilju (uključujući seksualno nasilje), sve intervencije trebalo bi razvijati u skladu s praksom zasnovanom na saznanju o traumi. Treba voditi računa o reakcijama socijalne zaštite nasuprot reakcijama pravosuđa.
2. Službe podrške koje već postoje u obrazovanju, socijalnoj zaštiti i psihološke službe treba da usvoje prakse zasnovane na znanju o traumi. Postoji potreba da se socijalnim/ključnim radnicima i njihovim organizacijama obezbijede organizacioni okviri zasnovani na znanju o traumi kako bi se podržale intervencije.

Uloga porodice u razvijanju intervencija

1. Izbjegličkim/Povratničkim porodicama treba prići s pretpostavkom da postoji trauma čak i kada simptomi nijesu potpuno očigledni.
2. Djecu treba podržati u porodičnom kontekstu ukoliko porodica ima potencijal da bude zaštitni faktor, što zahtijeva dobro mentalno zdravlje roditelja, njihovu stabilnost i mogućnost zaposljavanja. Ovo se naročito odnosi na slučaj gdje djeca putuju sama u konfliktne zone i zatim se vrata kući. U tim slučajevima je bavljenje porodicom prioritet za rehabilitaciju i reintegraciju djeteta.
3. Ukoliko je porodica faktor rizika i zakonska briga izgleda prihvatljivo, djecu bi trebalo smjestiti u porodice istog etničkog porijekla; treba izbjegavati domove i grupni pritvor, a samo bi jedan glavni radnik trebao ti kontakt s djetetom, a trebalo bi izbjegavati višestruko smjenjivanje zaduženih radnika.
4. Djeca povratnici i njihove porodice trebalo bi da se aktivno uključe u donošenje odluka koje utiču na njihovu budućnost. Osjećanje kontrole nad sopstvenim životom je važno za blagostanje pojedinaca i grupa.
5. Treba osigurati stalno obrazovanje/zaposlenje kako bi se ublažili poznati lični i psiho-socijalni rizici po blagostanje. Ovo se odnosi i na odrasle i na djecu.
6. Stabilnost (u porodici, obrazovanju, domaćem okruženju, glavni radnik i službe podrške) od vitalnog je značaja za izgradnju odnosa koji su neophodni za uključivanje u društvo, pa samim tim i rehabilitaciju.

Reference

1. Ager, A., Stark, L., Akesson, B. & Boothby, N. (2010) Defining Best Practice in Care and Protection of Children in Crisis- Affected Settings: A Delphi Study. *Child Development*, Volume 8 (4), pp. 1271-1286.
2. Ajduković, M., & Ajduković, D. (1993). Psychological well being of refugee children. *Child abuse & neglect*, vol. 17(6), pp. 843-854.
3. Almqvist, K., & Broberg, A. G. (1999). Mental Health and Social Adjustment in Young Refugee Children y 3½ Years After Their Arrival in Sweden. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, vol. 38(6), pp. 723-730.
4. Anderson, K. (2016) Cubs of the Caliphate. The Systematic Recruitment, Training, and Use of Children in the Islamic State. IDC Paper. Available online at <https://www.ict.org.il/UserFiles/ICT-Cubs-of-the-Caliphate-Anderson.pdf> Accessed September 2016.
5. Bean, T., Derluyn, I., Eurelings-Bontekoe, E., Broekaert, E., & Spinhoven, P. (2007). Comparing psychological distress, traumatic stress reactions, and experiences of unaccompanied refugee minors with experiences of adolescents accompanied by parents. *The Journal of nervous and mental disease*, vol. 195(4), pp. 288-297.
6. Bernard, B. (1995). Fostering resilience in children (Report No. EDO-PS-95-9). *Washington, DC: Department of Education. (ERIC Document Reproduction Service No.386327)*.
7. Berthold, S. M. (1999). The effects of exposure to community violence on Khmer refugee adolescents. *Journal of Traumatic Stress*, vol. 12(3), pp. 455-471.
8. Bisserbe, N. and Meichtry, S. (2015). French Children Add to ISIS Ranks. *The Wall Street Journal* Available online at <http://www.wsj.com/articles/french-children-add-to-isis-ranks-1451085058> Accessed September 11th 2016.
9. Bloom, M., Horgan, J.G. and Winter, C (2016) Depictions of Children and youth in the Islamic State's Martyrdom propaganda, 2015-2016. *CTCSentinal*, vol. 9(2), pp. 29-32.
10. Bronstein, I., & Montgomery, P. (2011). Psychological distress in refugee children: a systematic review. *Clinical child and family psychology review*, vol. 14(1), pp. 44-56.
11. Catani, C., Gewirtz, A., Weiling, E., Schauer, E., Elbert, T. & Neuner, F. (2010) Tsunami, War, and Cumulative Risk in the Lives of Sri Lankan Schoolchildren. *Child Development*, vol. 81 (4), pp. 1176-1191.
12. Dearden, L. (2016) Isis training children of foreign fighters to become 'next generation' of terrorists. *The Independent*, 29th July. Available online at <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/isis-training-children-of-foreign-fighters-to-become-next-generation-of-terrorists-a7162911.html> Accessed September 02, 2016.
13. De Jong, JTVM., Berckmoes LH., Kohrt, BA, Song, S.J., Wietse, A.T. & Reis, R. (2015). A Public Health Approach to Address the Mental Health Burden of Youth in situations of Political Violence and Humanitarian Emergencies. *Current Psychiatry Reports*, vol. 17, pp. 60 –70.
14. De Roy van Zuijdewijn, J. & Bakker, E. (2014) Returning Western foreign fighters: The case of Afghanistan.
15. Bosnia and Somalia. *ICCT Background Note*. Available online at <https://www.icct.nl/download/file/ICCT-De-Roy-van-Zuijdewijn-Bakker-Returning-Western-Foreign-Fighters-June-2014.pdf> Accessed September 2nd, 2016.
16. Drexler, M. (2011) Life after death: Helping former child soldiers become whole again. Harvard Public Health, Available online at <https://www.hsph.harvard.edu/news/magazine/fall-2011/> Accessed

September 11th, 2016.

17. Eichstaedt, P. (2009) First Kill Your Family: Child Soldiers of Uganda and the Lord's Resistance Army. Laurence Hill; Chicago.
18. Ekblad, S. (1993). Psychosocial adaptation of children while housed in a Swedish refugee camp: Aftermath of the collapse of Yugoslavia. *Stress Medicine*, vol. 9(3), pp. 159-166.
19. Farrington, D. (1986) Age and Crime. *Crime and Justice*, vol. 7, pp. 189-250.
20. Farrington, D., Jolliffe, D., Loeber, R. Stouthamer-Loeber, M. and Kalb, M. (2001) The concentration of offenders in families, and family criminality in the prediction of boys' delinquency. *Journal of Adolescence*, vol. 24, (5), pp. 579–596.
21. Fasfous, A. F., Peralta-Ramírez, I. & Pérez-García, M. (2013) Symptoms of PTSD among Children Living in War Zones in Same Cultural Context and Different Situations. *Journal of Muslim Mental Health*, vol. 7 (2) <http://hdl.handle.net/2027/spo.10381607.0007.203>
22. Fazel, M., Reed, R. V., Panter-Brick, C., & Stein, A. (2012). Mental health of displaced and refugee children resettled in high-income countries: risk and protective factors. *The Lancet*, vol. 379 (9812), pp. 266-282.
23. Felitti VJ, Anda RF, Nordenberg D, Williamson DF, Spitz AM, Edwards V, et al. (1998). Relationship of Childhood Abuse and Household Dysfunction to Many of the Leading Causes of Death in Adults. *American Journal of Preventative Medicine*, vol. 14(4), pp. 245–58.
24. Fergusson, D.M., Swain-Cambell, N.R. and Horwood, J. (2001) Deviant Peer Affiliations, Crime and Substance Use: A Fixed Effects Regression Analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, vol.30 (4) pp. 419–430.
25. Geltman, P. L., Grant-Knight, W., Mehta, S. D., Lloyd-Travaglini, C., Lustig, S., Landgraf, J. M., & Wise, P. H. (2005). The “lost boys of Sudan”: Functional and behavioral health of unaccompanied refugee minors resettled in the United States. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, vol. 159(6), pp. 585-591.
26. General Intelligence and Security Services (2016) Life With ISIS the Myth Unravelling. Available online at <https://english.aivd.nl/binaries/aivd-en/.../2016/...isis-the-myth.../life-with-isis.pdf> Accessed September 11th 2016.
27. Gill, P. and Horgan, J. (2013) Who were the volunteers? The Shifting Sociological and Operational Profile of 1240 Provisional Irish Republican Army Members. *Terrorism and Political Violence*, vol. 25(3), pp. 435-456.
28. Hair, N. L., Hanson, J. L., Wolfe, B. L., & Pollak, S. D. (2015). Association of child poverty, brain development, and academic achievement. *JAMA pediatrics*, vol. 169(9), pp. 822-829.
29. Hart, R. (2009). Child refugees, trauma and education: interactionist considerations on social and emotional needs and development. *Educational Psychology in Practice*, vol. 25(4), pp. 351-368.
30. Hegghammer, T. (2011). The Rise of Muslim Foreign Fighters: Islam and the Globalization of Jihad. *International Security*, Vol. 35 (3) pp. 53-94.
31. Hjern, A., Angel, B., & Höjer, B. (1991). Persecution and behavior: a report of refugee children from Chile. *Child abuse & neglect*, vol. 15(3), pp. 239-248.
32. Hjern, A., Angel, B., & Jeppson, O. (1998). Political violence, family stress and mental health of refugee children in exile. *Scandinavian Journal of Public Health*, vol. 26(1), pp. 18-25.
33. Horgan, J. G. (2014). Psychology of Terrorism. Routledge, London.

35. Horgan, J.G., Taylor, M., Bloom, M. & Winter, C. (2016) John G. Horgan, Max Taylor, Mia Bloom, and Charlie Winter. *Studies In Conflict & Terrorism* Accepted Author Version <http://dx.doi.org/10.1080/1057610X.2016.1221252>
36. Human Rights Watch (2005) *Sri Lanka: Child Tsunami Victims Recruited by Tamil Tigers*. Retrieved 6th of September 2016, from <http://www.hrw.org/news/2005/01/13/sri-lanka-child-tsunami-victims-recruited-tamil-tigers>
37. Karatsoreos N., & McEwen BS. (2013) Annual Research Review: The neurobiology and physiology of resilience and adaptation across the life course. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, vol. 54(4), pp. 337–47.
38. Jonson, B. (2016) Islamic State Securing Bloody Future With Army of ‘Cubs’. The *Observer*, 8th August. Available online at <http://observer.com/2016/08/islamic-state-securing-bloody-future-with-army-of-cubs/> Accessed September 8th 2016.
39. Joyce, C., Lynch, O. and Veale, A. (2015) Victims and perpetrators: A clinician’s account of ex-child soldiers and the child development process in Sri Lanka. In Argomaniz, J. & Lynch, O. (Eds) *International Perspectives on Terrorist Victimization: An Interdisciplinary Perspective*. Palgrave MacMillan, London.
40. Kia-Keating, M., & Ellis, B. H. (2007). Belonging and connection to school in resettlement: Young refugees, school belonging, and psychosocial adjustment. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, vol. 12(1), pp. 29- 43.
41. Koehler, D. (2015) Family Counseling, De-radicalization and Counter-Terrorism: The Danish and German programs in context in Aeiger, S. and Aly, A. **Countering Violent Extremism: Developing an Evidence-base for Policy and Practice**. Curtin University Press, Western Australia. pp. 129-143.
42. Kohrt, BA., Jordans, MJD., Koirala, S. et al (2014). Designing Mental Health Interventions Informed by Child Development and Human Biology Theory: A Social Ecology Intervention for Child Soldiers in Nepal. *American Journal of Human Biology*, vol. 27, pp. 27-40.
43. Kohrt, B. A., Jordans, M.J.D., Tol, W.A., Speckman, R.A., Maharjan, S.M., Worthman, C.A., Komproe, I.H. (2008) Comparison of Mental Health Between Former Child Soldiers and Children Never Conscripted by Armed Groups in Nepal. *JAMA*. Vol. 300(6), pp. 691-702.
44. Kyvsgaard, B. (2004). Youth justice in Denmark in Tonry, M. and Doob, A.N. (Eds.) *Youth Crime and Youth Justice: Comparative and Cross-National Perspectives*, pp. 349-390.
45. Leavitt, L.A., and Fox, N.A. (2014) *The psychological effects of war and violence on children*. Hillsdale, NJ
46. Lakhani, K. (2010) Pakistan’s child soldiers. *Foreign Policy*, March 29th. Available online at <http://foreignpolicy.com/2010/03/29/pakistans-child-soldiers/> Accessed 5th September 2016.
47. Lamberg, L. (2004) Reclaiming Child Soldiers’ Lost Lives *JAMA*, vol. 292(5), pp. 553-554.
48. Loeber, R., Farrington, D.P. and Petechuk, D. (2003) Child Delinquency: Early Intervention and Prevention. *Child Delinquency, Bulletin Series* (May). Available online at <http://www.forensiccounselor.org/images/file/Child%20Delinquency%20Early%20Intervention%20and%20Prevention.pdf> Accessed September 4th 2016.
49. Logan, N. (2014). Is the world ready to deal with a generation of ISIS child soldiers? *Global News*, available online at <http://globalnews.ca/news/1643057/is-the-world-ready-to-deal-with-a-generation-of-isis-child-soldiers/> Accessed September 11th 2016.
50. Lynch, O. (2013) British Muslim youth: radicalization, terrorism and the construction of the “other”. *Critical Studies in Terrorism*, vol. 6(2), pp. 241-261

51. Lynch, O. and Argomaniz, J. (2016) The Victimization Experience and the Radicalization Process – Understanding of the Perpetrator Victim Complex in the Case of Terrorism and Political Violence. Funded by the European Commission through the Specific Programme ‘Prevention of and Fight against crime’ HOME/2012/ISEC/AG/RAD
52. Lynch, O. and Joyce C.M. (2017) The Group Processes of Terrorist Groups. Blackwell Wiley, London.
53. McMullen, J., O Callaghan, P., Shannon, C. & Black, A. (2013) Group trauma-focused cognitive-behavioral therapy with former child soldiers and other war-affected boys in the DR Congo: a randomized controlled trial. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*, vol. 54 (11), pp. 1231–1241.
54. Mulder, E. J., De Medina, P. R., Huizink, A. C., Van den Bergh, B. R., Buitelaar, J. K., & Visser, G. H. (2002). Prenatal maternal stress: effects on pregnancy and the (unborn) child. *Early human development*, vol. 70(1), pp. 3-14.
55. Malik, N. (2016). The Children of Islamic State. *Quilliam Foundation*. Available online at <https://www.quilliamfoundation.org/wp/wp-content/uploads/publications/free/the-children-of-islamic-state.pdf> Accessed September 5th 2016.
56. Malik, N. & Russell, J. (2016) Countering Islamic Extremism; Challenges and Opportunities for Families. FATE and Quilliam. Available online www.quilliamfoundation.org (Forthcoming)
57. ORG, (2013) Stolen Futures. The Hidden Toll of Child Casualties in Syria. Available online at http://www.oxfordresearchgroup.org.uk/sites/default/files/Stolen%20Futures_0.pdf Accessed September 6th 2016.
58. Roberts, A. (2010) Lives and Statistics: Are 90% of War Victims Civilians?
59. *Survival* Vol. 52 (3), pp. 115-136.
60. Rousseau, C. (1995). The mental health of refugee children. *Transcultural Psychiatry*, vol. 32(3), pp. 299- 331.
61. Palosaari, E., Punamäki, R. L., Diab, M., & Qouta, S. (2013). Posttraumatic cognitions and posttraumatic stress symptoms among war-affected children: A cross-lagged analysis. *Journal of abnormal psychology*, vol. 122(3), pp. 656.
62. Pannell, I. (2015) Syria civilians still under chemical attack. BBC News, 10 September 2015. Available online at <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-34212324> Accessed September 8th 2016.
63. Pearn, J. (2003) Children and War. *Journal of Pediatrics and Child health*, vol. 39,(3), pp. 166–172
64. Phinney, J.S. & Baldelomar, O.A. (2011). Identity Development in Multiple Cultural Contexts in Jensen (Ed) Bridging Cultural and Developmental Approaches to Psychology. Oxford University Press, Oxford. pp. 161- 186.
65. Porte, Z., & Torney-Purta, J. (1987). Depression and academic achievement among Indochinese refugee unaccompanied minors in ethnic and non-ethnic placements. *American Journal of Orthopsychiatry*, vol. 57(4), pp. 536.
66. PunamAki, R.A. (1996) Can Ideological Commitment Protect Children’s Psychosocial Well-Being in Situations of Political Violence? *Child Development*, Vol. 67 (1), pp. 55-69
67. Santa Barbara, J. (2006) Impact of War on Children and Imperative to End War. *Croat Medical Journal* vol. 47(6), pp. 891–894.
68. Santrock, J. (2001). Child Development. New York: McGraw-Hill.
69. Somasundaram, D. (2002) Child soldiers: Understanding the context. *British Medical Journal, International edition* vol. 324 (7348) pp. 1268-71.

70. Spalek, B. (2016) Radicalization, de-radicalization and counter-radicalization in relation to families: Key challenges for research, policy and practice
71. *Security Journal*, vol. 29, (1) pp. 39–52.
72. Steinberg, L. (2010). Commentary: A behavioral scientist looks at the science of adolescent brain development. *Brain and cognition*, vol. 72(1), pp. 160–172.
73. Syrian Observatory for Human Rights (2015). 52 Isis Child Soldiers Died Fighting in 2015; 19 Under-16 Jihadists Used as Suicide Bombers. Available online at <http://www.syriahr.com/en/?p=25985> Accessed September 11th 2016.
74. UN News Centre (2014) Security Council told of indiscriminate, brutal killings children face in conflict. Available online at accessed September 8th, 2016. <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=48659&Kw1=isis&Kw2=child+soldiers&Kw3=#.V9UXnldaHFJ>.
75. Vakalahi, H. (2001). Adolescent Substance Use and Family-Based Risk and Protective Factors: A Literature Review. *Journal of Drug Education*. vol. 31(1), pp. 29-46.
76. Wessells, M. (2006) Child Soldiers. From violence to protection. Harvard University Press, MA.
77. Yuhas, A. (2016). NATO commander: Isis ‘spreading like cancer’ among refugees. The Guardian Online, Tuesday 1 March 2016 Available online at <https://www.theguardian.com/world/2016/mar/01/refugees-isis-nato-commander-terrorists> Accessed September 2nd 2016.

Translated within:

